

Rektorers arbete med demokrati

Alltid angeläget, sparsamt aktualiserat, ständigt utmanat

Niclas Rönnström

PRINCIPALS' WORK WITH DEMOCRACY. ALWAYS IMPORTANT, SPARSELY ACCOMPLISHED, CONSTANTLY CHALLENGED. This paper examines principals' work with democracy in schools, the challenges they face when carrying out such work and what role they themselves consider playing in the democratic work. The paper is based on an interview study with principals. The first interviews were conducted in 2003 and the later in 2023, which allows comparison between principals who exercise school leadership in different time and space. The study shows that the principals describe democratic work as always important but sparsely accomplished. The democratic work of principals is described as multidimensional including the realization of the tasks of schools, schedule-breaking activities, democratic school organization, the promotion of democratic attitudes, and environmental or external monitoring. The study also shows that principals engage in innovative democratization although there are tensions between economic and democratic imaginaries pervading their work likely to crowd out the always important, sparsely accomplished and constantly challenged democratic work.

Keywords: democratic education, democratic schools, democratic leadership, school leadership, social imagination.

Demokrati har länge varit en huvudgift för skolan. Forskare beskriver ofta skolans demokratiuppgift som att lära om, lära genom och att lära för demokratin (Biesta 2003; Skolforskningsinstitutet 2022), men samtidigt ser vi flera tecken på att demokratin inte kan tas för given och att den avvisas som väsentlig för skola och samhälle. I

Niclas Rönnström är docent i pedagogik vid Institutionen för pedagogik och didaktik, Stockholms universitet. E-post: niclas.ronnstrom@edu.su.se

världssamhället råder en kraftig tillbakagång med avseende på demokratisering och endast en fjärdedel av jordens befolkning lever i demokratier (V-dem 2023). I Sverige expanderar antidemokratiska krafter, hat och hot mellan grupper ökar och många människor avvisar demokrati när de upplever samhälleligt utanförskap (Vår Demokrati 2023). Utredningen *Demokratin 100 år* har mot denna bakgrund föreslagit åtgärder för att säkra demokratins fortbestånd genom att bland annat stärka skolans demokratiuppdrag (SOU 2022:28), medan andra intressenter driver tesen att det är nödvändigt att försvaga elevernas demokratiska deltagande i skolan (Heller-Sahlgren 2023).

Demokratin och skolans demokratiska uppdrag utmanas också av ordinära krafter som har att göra med att vi allt högre utsträckning föreställer oss samhället som en ekonomi och i allt lägre utsträckning som en demokrati (Rönström 2015, 2016). Den här artikeln syftar till att bidra med kunskap om rektorers arbete med demokrati i skolan och vilken roll demokratiska och ekonomiska samhällsföreställningar spelar i deras arbete med demokrati. Rektorers yrkesutövning sker i spänningsfältet mellan en demokratiskt orienterad lagstiftning och en ekonomiskt grundad styrning vilket gör rektorers arbete med demokrati intressant att studera i en tid när den utmanas av såväl ordinära som våldsamma krafter. De forskningsfrågor som väglett den intervjustudie som redovisas i artikeln är: vad innebär det för rektorer att arbeta med demokrati i de skolor de verkar i, vilka utmaningar möter de i detta arbete och hur beskriver de rektorers roll i arbetet med demokrati?

Forskning om demokrati i skolan behandlar ofta teori, policy eller lärares undervisning (Skolforskningsinstitutet 2022), men eftersom rektorer enligt lag förväntas leda, samordna, företräda och ansvara för utveckling vid en skolenhet finns det skäl att belysa deras arbete med demokrati. Forskningen om rektors arbete med demokrati har primärt behandlat traditioner, policy och organisatoriska samt systemiska villkor (Moos, Nihlfors & Paulsen 2020; Gunnulfsen, Storgard & Ärlestig 2023), men den här studien belyser rektorers praktiska arbete med demokrati utifrån deras egna perspektiv. I rektorsforskningen är det vanligt att samhällets ekonomisering beskrivs som en extern faktor som begränsar demokrati i skola och skolläring (Sarid 2022), men det vore ett misstag att se det på detta sätt eftersom det skymmer sikten för de ordinära krafter som villkorar arbete med demokrati inifrån skolans styrning och ledning.

Artikeln skrivs inom kritisk teoretisk tradition och den bygger på en intervjustudie med rektorer där de första intervjuerna genomfördes 2003 och de senare 2023. Denna design möjliggör att studera demokratiarbete bland rektorer som verkar i olika tid och rum under ett

skede där synen på demokrati och rektorsrollen har förändrats. I de inledande tre delarna utvecklar jag artikelns och studiens teoretiska och analytiska utgångspunkter, samt knyter an till tidigare forskning om rektorers arbete med demokrati och demokratiskt skolledarskap. Artikelns senare hälft utgörs av en redogörelse för intervjustudiens resultat. Studien visar att rektorers arbete med demokrati sker i flera dimensioner även om det sällan vägleds av demokratiska begrepp och samhällsföreställningar. Demokrati uppfattas som alltid angeläget men sparsamt aktualiserat eftersom andra prioriteringar och ekonomiska överväganden ges företräde. Ett fåtal rektorer i studien ger uttryck för ett kontinuerligt och omfattande arbete med demokrati, och samtliga rektorer i den tidiga gruppen uppfattar demokratin som självklar i skolan vilken ingen av de senare gör när de beskriver den som ständigt utmanad av olika krafter.

Kritisk forskningstradition och samhällsföreställningar som utgångspunkt

Den här artikeln utgår från kritisk teori så som den utvecklats efter Jürgen Habermas intersubjektiva rekonstruktion av arvet från Frankfurtskolan (Rönnsström 2018a). Nikolas Kompridis (2006) menade att Habermas kommunikativa vändning och diskursiva proceduralism fullbordades till ett högt pris eftersom de inte svarar upp mot den kritiska teorins största utmaning. Alltfler tappar förtroende för det moderna samhällets löften om framsteg, demokrati, rättvisa eller en ljusare morgondag till den grad att vi inte längre vet hur vi ska repa mod och känna tilltro igen. En kritisk teori som inte befattar sig med utbredd misstro och vanmakt inför demokrati- och samhällsutveckling riskerar att befästa problemen snarare än att erbjuda vägar framåt (Kompridis 2006).

Post-modern och post-strukturalistisk samhällskritik har lärt oss mycket om modernitetens svikna löften och falsarier (Rönnsström 2018a), men Kompridis (2006) pekar på betydelsen av samhällsforskning som antar utmaningen att re-konstruera och föreställa nya vägar framåt i samhället när allt för många kör fast i de gamla. En sådan kritisk forskning erkänner samhällelig mångfald, den balanserar dekonstruktiv och re-konstruktiv kritik och den utförs i intimt samspel med samhällets praktiker för att minska risken för osund distans mellan undersökande forskare och undersökta praktiker (Honneth 2009, s 44). I anslutning till den kritisk-teoretiska traditionens imaginära nydanande finner vi ett forskningsfält i vardande dvs. ”social imaginaries” eller ”social imagination” (Adams & Smith 2019), vilket

vanligtvis kopplas till verk producerade av Cornelius Castoriadis, Paul Ricoeur, Benedict Anderson (1991) och Charles Taylor (2004, 2007). Den här artikeln tar utgångspunkt i Charles Taylors karaktäriseringar av 'modern social imaginaries' vilket jag något ovarsamt översätter till 'samhällsföreställningar' (Taylor 2007), och de fungerar som formande bakgrund till samhällets praktiker genom att berika dem med mening, legitimitet och normativa förväntningar kring förhållningssätt och ansvar gentemot varandra (Taylor 2004, s 23–26).

Samhällsföreställningar kan starta som idéer som vinner bifall så att de längre fram utvecklas till den sociala verklighet som många, om inte alla, människor omfattar. De är föränderliga och de kan inte vaccineras mot självbetjänande falsarier som skapar klyftor mellan föreställd och erfaren verklighet. Taylor (2004) menar att våra moderna samhällsföreställningar bygger på en moralisk ordning som framställer individer som fria, jämlika och förnuftiga, och att de samarbetar till varandras fördel under antagandet att samhället existerar för deras egen skull. Ekonomi och demokrati är två moderna föreställningar om hur individer länkas samman för att bilda ett samhälle som kom att få en stor betydelse för samhällsutveckling och utbildning (Taylor 2004), och det är dessa två jag nyttjar som en hermeneutisk analytisk referensram i den här studien. Samhället föreställt som ekonomi innebär att vara en del av produktion, utbyte och konsumtion av varor och tjänster. Det ekonomiska samspelet kräver utöver laglydighet ett hövligt bemötande för att underlätta transaktioner och vardagligt samspel. Ekonomiska samhällsföreställningar öppnade upp för en objektiv syn på samhället som styrt av egna lagbundenheter och en egen dynamik, vilket i sin tur föreställdes möjliggöra för individer att tjäna samhällsnytta enbart i kraft av egennyttigt handlande. Detta föreställdes vara möjligt tack vare strukturerande faktorer (den osynliga handen) som systematiskt genererade fördelar för alla även om inte handlingarna reflekterar en sådan inställning (Taylor 2004, s 70).

Jon Elster (2002) formulerar det som att konsumenter vanligtvis överväger handlingsalternativ egennyttigt i termer av hur agenten själv berörs av dem, vilket skiljer ekonomiskt handlande från det demokratiska. Taylor (2004) beskriver demokrati som samspelet mellan politiskt självstyre och ett civilt samhälle (Taylor 2004), och demokratiska föreställningar framställer samhället som medborgares gemensamma angelägenhet snarare än som ett nexus av opersonliga normoberoende krafter. Demokratiskt samhällsliv innefattar hur medborgare kan mötas i kommunikativt samspel kring gemensamma angelägenheter, och hur de kan agera och samarbeta som kollektiva agenter utan hänvisning till osynliga händer. Demokratiskt handlande ställer också krav på sociala och moraliska överväganden,

hur andra berörs av ens handlingsalternativ och i flera avseenden ett vidgat normativt förhållningssätt i jämförelse med det ekonomiska samhällslivet (Elster 2002; Taylor 2004). Att verka i en demokrati innebär också att individer kan fungera som upphovsmän till men också som mottagare av kollektiva beslut (Taylor 2004). I takt med samhällets modernisering kom dock demokratiska föreställningar om samhället att närma sig de ekonomiska så att det bildats vad jag i den här artikeln benämner 'svaga' och 'starka' demokratiska föreställningar om samhällsliv.

Forskare polariserar ofta mellan svaga (thin) och starka (thick) demokratiska föreställningar (Sant 2019; Furman & Shields 2005). I grova drag innebär de svaga sparsamt och episodiskt demokratiskt deltagande och ett företräde för ekonomiskt samhällsliv som inte bör kringskäras av demokratiskt deltagande. Vanligtvis återfinns dessa i realistiska, meritokratiska, nyliberala och till viss mån i liberala demokratiföreställningar (Sant 2019; Lindensjö 2003). De starka innebär omfattande och kontinuerligt demokratiskt deltagande i samhällslivet som en gemensam angeläget och de utgår från att demokratiskt deltagande inte bör kringskäras av ekonomiska intressen i alltför hög utsträckning. Starka föreställningar reflekteras tydligast i deliberativa, direktdemokratiska, multikulturella eller participatoriska demokratiuppfattningar (Sant 2019; Lindensjö 2003). Svaga föreställningar kritiserar för att de negligerar demokratins grundläggande idéer, samt att de verkar för passiva demokratiska medborgare vars demokratiska deltagande sker sparsamt och episodiskt i samband med t.ex. allmänna val. Starka föreställningar kritiserar vanligtvis för att de ter sig orealistiska i moderna marknadssamhällen, för att de tenderar att kringskära ekonomisk frihet och för att de ställer alltför höga krav på kontinuerligt demokratiskt deltagande i samhällslivet (Shapiro 2003; Sant 2019). Såväl ekonomiska som demokratiska samhällsföreställningar är av betydelse för rektorer eftersom deras yrkesutövning sker i ett spänningsfält mellan dem, och det är hur den spänningen yttrar sig som är av betydelse för rektorers arbete med demokrati.

Demokratiskt företräde i lagen och ekonomiskt företräde i styrning och ledning

Skolans demokratiska uppdrag framhålls i de rättsliga regler som konstituerar skolan. Regeringsformen (Rf, 1 kap, 2§) fastslår att det allmänna ska verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets områden. Skolans läroplaner fastlägger att skolväsendet vilar på demokratins grund och att verksamheten ska genomsyras

av mänskliga rättigheter, samt präglas av demokratiska värderingar, demokratiska principer (påverka, ta ansvar, vara delaktig), demokratiska förhållningssätt och demokratiska arbetsformer, inklusive att förbereda elever för rättigheter och skyldigheter som präglar ett demokratiskt samhällsliv (Lgr 22). De rättsliga reglerna påbjuder demokrati som en huvuduppgift för rektorer, vilket också framhålls i Skolinspektionens (2012) rapport där kunskaper och demokratiska värden bildar skolväsendets två grundpelare. De rättsliga reglerna implicerar att skolväsendet vilar på starka demokratiska samhällsföreställningar och i detta rättsliga ljus är det också rimligt att beskriva rektorer som demokrativäktare med stark demokratisk yrkesidentitet (Gustafsson 2021).

Samtidigt som rättsliga regler påbjuder demokrati utgår skolans styrning i allt högre grad från ekonomiska föreställningar om samhället vilket medfört att företagens och marknadens principer har blivit normgivande. Ekonomiska samhällsföreställningar har traditionellt utgått från att marknader uppstår spontant och reglerar sig själva (Taylor 2004), men alltför forskare påvisar att demokratiska välfärdsstater utvecklats till marknadsstater som organiserar marknader, förespråkar marknadslösningar och fostrar till ekonomiskt snarare än demokratiskt deltagande i samhällslivet (Andersson, Erlandsson & Sundström 2017). Här avses primärt inte nedskärningar och kostnadseffektivitet, och inte heller de ekonomiska målsättningar som dominerat utbildningspolitik och utbildningsreformer under 2000-talet (Dale 2006; Rönnström 2015). Det som avses är skiftet från progressiv till företags- och marknadsliknande styrning och ledning i offentlig sektor, samt förskjutningen från kollektivistiska till individualistiska demokratiuppfattningar i samhället.

Progressiv styrning innebär att skilja offentlig från privat sektor, och demokratiska från ekonomiska samhällsföreställningar. Under neoliberalismens glansdagar blev det allt vanligare att sammanföra offentlig och privat sektor (Almqvist 2006), men också ekonomi och demokrati (Rönnström 2016). New public management (NPM) innebär att den privata sektorn blev normgivande för styrningen av det allmänna. Företagsmodeller och marknadskrafter var förr något som omgärdade den offentliga sektorn, men mycket snart kom de att styra den inifrån genom strategier vi idag tar för givna: mål- och resultatstyrning, kundorientering, effektivitetsnormer, objektiva kvalitetsmått, de-centralisering och konkurrensutsättning, samt att rektorsyrket föreställs vara en egen profession med en egen befattningsutbildning vars huvudsakliga funktion är att effektivt förverkliga nationella mål och uppdrag (Ringarp & Rönnström 2021).

Om NPM-reformerna angrep progressiv styrning så utmanade maktutredningen *Makt och demokrati under förändrade villkor* svenska demokratiföreställningar (SOU 1990:44). Utredarna menade att samhällsutvecklingen hade sprungit ifrån den svenska kollektivistiska demokratimodellen som förverkligades genom majoritetsbeslut, en stor offentlig sektor och centralisering (SOU 1990, 403). Samhällsutvecklingen frammanade, enligt utredarna, ett individcentrerat demokratiideal där kollektiva beslut och nyttigheter inte kringskar individers personliga inflytande. Det nya idealet förväntades generera ökad maktindelning, mindre centralstyrning och mer personligt inflytande och valfrihet för att minska den vanmakt som medborgarna upplevde i möte med offentlig sektor. Medborgarna ansåg sig stå särskilt maktlösa inför skolan (Wahlström 2022). Utredarna pekade på två vägar till ökat medborgerligt inflytande, dels att kunna göra sin röst hörd (voice), dels att kunna rösta med fötterna (exit) vilket förutsätter valfrihet och handlingsalternativ (SOU 1990:44).

Maktutredningen kom att spela en viktig roll för en förskjutning i de demokratiska samhällsföreställningar som ger mening, legitimitet och normativa förväntningar till skolan. De nya föreställningarna suddade ut gränser mellan ekonomi och demokrati genom ökad betoning på personlig inflytande, egennyttan och valfrihet, vilket fått Wahlström (2022) att ifrågasätta förskjutningens förenlighet med skolans professioner, kollektiva natur och riksgiltiga mål. Tomas Englund (1996) framställde tidigt utvecklingen inom skolektorn som ett utbildningspolitiskt systemskifte – från skolan som en kollektiv till en privat nytthet. Det finns dock fler sätt att förstå omvandlingen. Utvecklingen från en demokratisk välfärdsstat mot en globaliserad marknadsstat möjliggjorde en översättning av demokratiska till ekonomiska samhällsföreställningar. De framfördes som funktionellt analoga eller fördelaktiga i jämförelse med traditionella demokratiska arrangemang (Wohlgemuth 2005, s 89). De medförde också avsevärt svagare och ekonomiskt orienterade föreställningar om demokrati än de som tidigare varit verksamma. I ljuset av denna utveckling är det intressant att närma sig rektorers yrkesutövning.

Rektorsyrkets framväxt som en egen profession kan knytas till NPM-reformerna (Ringarp & Rönnerström 2021). Skolor kom i allt högre utsträckning att förstås som företagsliknande resultatenheter som har att uppfylla riksgiltiga mål. De ska ta hänsyn till brukares personliga inflytande, de konkurrerar under marknadsliknande arrangemang, de erbjuder möjligheten till skolval och under rektorers ledning ska skoluppdraget effektivt förverkligas. Den samtida rektorns yrkesutövning hämtar huvudsakligen mening, legitimitet och normativa förväntningar från de ekonomiska föreställningar som frammanat

rektorsrollen och skolan styrning, och samtidigt implicerar skolans rättsliga regler starka demokratiuppfattningar som leder tanken till att rektorer fungerar som demokratins väktare.

Demokratiskt skolledarskap som intrinsikala eller instrumentella praktiker

Det finns spänningar mellan lagens demokratiska företrädare och styrningens ekonomiska primat, men också mellan svaga och starka föreställningar som grumlar distinktionen mellan demokratiskt och ekonomiskt samhällsliv och agentskap. I den här artikeln undersöker jag rektorers arbete med demokrati och den roll samhällsföreställningar spelar i detta arbete, men eftersom rektorer arbetar med att leda, organisera och utveckla skolor så är kopplingen till den demokratiskt orienterade skolledarskapsforskningen befogad även om den hamnat i skymundan av i 2000-talets forskning om framgångsrikt skolledarskap (Rönström 2018b). Sant (2019, s 663) menar att utbildningsforskare med intresse för demokratifrågor tenderar att utgå från starka föreställningar om demokratiskt samhällsliv, och Sants analys gäller även forskningen om demokratiskt skolledarskap där svaga och starka föreställningar (thin, thick) återkommer med tonvikt på de senare (Furman & Shields 2005; Sarid 2022; Trujillo et al. 2021).

Det är vanligt att forskare lutar sig mot John Deweys (1916) föreställningar om demokrati som livsstil vilket reflekteras i Pazurs (2020, s 615) karaktärisering av demokratiskt skolledarskap som "the cultivation of an environment that supports participation, sharing of ideas, honesty, openness, flexibility and compassion", eller som rektorers förmåga att "transcend their particular social and personal context, take-the-attitude-of-the-other, become critically reflective, accept their own fallibility and find justification in the arguments of others" (Sarid 2022, s 4). Philip Woods (2008), en av de mer tongivande forskarna, beskriver demokratiskt skolledarskap som att forma organisatoriska kontexter som bemyndigar och möjliggör medlemmarnas agentskap och växande genom institutionella villkor, kulturella förhållningssätt och organisatoriska strukturer. Han skiljer på demokratiskt och distribuerat ledarskap eftersom demokratiskt skolledarskap i en starkare mening grundas i normativa principer, maktindelning och att det inte kringskär människors rätt till självbestämmande och kontinuerligt demokratiskt deltagande (Woods 2008, s 34). Woods och Gronn (2009, s 447) menar dessutom att demokratiskt skolledarskap väsentligen handlar om att balansera individuella och kollektiva krav och att denna balans är central för såväl demokrati som för skolorganisationer.

I forskningen om demokratiskt skolledarskap går det att skönja två bevekelsegrunder. Den kan utgå från intrinsikala synsätt som betonar demokratins konstituerande roll för eller egenvärde i utbildning (Starratt 2001), och intrinsikala argument är vanliga i svensk och nordisk forskning (Johansson 2004; Uljens 2015; Moos 2010; Möller 2002). När NPM-reformerna genomfördes pekade dock ett flertal nordiska forskare på besvärliga spänningar mellan demokrati och ekonomi. Eriksen (2001) menade att reformerna medförde ett demokratiskt underskott. Möller (2002) varnade för ansvarutkrävning i enbart ekonomiska och inte i demokratiska termer. Mahoney och Moos (1998) alarmerade att ekonomiseringen av skolledarskapet tenderar att tränga undan demokratin. Alldeles nyligen mobiliserade ett flertal nordiska forskare kraft för att artikulera en nordisk modell för skolledarskap utifrån intrinsikala antaganden om demokrati och utbildning (Gunnulfsen, Ärlestig & Storgard 2023). I antologin framhålls det att skolor i allt högre grad styrs av externa krafter, att relationer mellan stat och skola har medfört ensidigt fokus på kontroll av elevers studieresultat samt att fria skolval och marknadsorientering medfört besvärliga skillnader mellan skolor. Redaktörerna betonar att demokratiskt skolledarskap kan artikuleras utifrån nordisk välfärdstatstradition och kretsas kring lokalt självbestämmande och större utbyte mellan lokala, kommunala och nationella nivåer (Gunnulfsen, Ärlestig & Storgard 2023, s 176).

I takt med att skolledare har fått ett ökat erkännande som agenter för framgångsrika skolor har demokratiskt skolledarskap också motiverats av instrumentella skäl. Woods (2008, s 30–31) finner stöd i empirisk forskning för att demokratiskt skolledarskap kan vara effektivt för måluppfyllelse och resultat i minst fyra olika avseenden. För det första pekar studier på att fördelat ledarskap och demokratiskt deltagande främjar skolutveckling och utbildningskvalitet. För det andra tenderar demokratiskt skolledarskap att bemyndiga medarbetare och elever på sådant sätt att de utvecklar agens, ansvarskänsla och tilltro till sin förmåga så att de kan ge sitt allra bästa i skolarbetet. För det tredje framhåller Woods (2008) att maktindelning främjar ägarskap i förändringsarbete som ofta tenderar att klinga av i frånvaro av engagemang. Till sist framhåller Woods (2008) att demokratiskt ledarskap främjar samverkanskultur och organisatorisk kapacitet för att klara av komplexa utmaningar, konflikter och svårbemästrade problem, och Sarids (2022) dilemmaorienterade syn på skolledarskap är dessutom ett uttryck för att många skolledare verkar i kontexter som genomsyras av oenighet, divergerande intressenter och konflikter. Det är mot denna förankring i forskning om demokratiskt skolledarskap och i de samhällsföreställningar som ger mening, legitimitet

och normativa förväntningar till rektorers arbete med demokrati som jag under nästa rubrik redogör för intervjustudien och dess resultat.

Rektorers arbete med demokrati i skolan: En intervjustudie och dess resultat

Den här artikeln syftar till att generera kunskap om rektorers arbete med demokrati i skolan och vilken roll demokratiska och ekonomiska samhällsförhållningar spelar i rektorers arbete med demokrati. De forskningsfrågor som väglett intervjustudien är: vad innebär det för rektorer att arbeta med demokrati i de skolor de verkar i, vilka utmaningar möter de i detta arbete och hur beskriver de rektorers roll i arbetet med demokrati? Det intervjubaserade empiriska materialet har samlats in i två omgångar. Under 2003 intervjuades 22 skolledare (varav 12 rektorer) inom ramen för en undersökning av demokratiarbete i skolan som finansierades av Skolverket, och här re-analyseras transkriptioner från den studien. Under 2023 genomfördes intervjuer med 10 rektorer kring de frågeställningar som vägledde intervjuerna 2003. I tabellen nedan framgår hur de deltagande rektorerna benämns i studien, om intervjun ägt rum fysiskt eller virtuellt, rektorernas kön, samt kvantitativ kategorisering av städers och skolors storlek. Alla deltagande rektorer utom en har verkat som rektor i mer än 5 år men inte nödvändigtvis på den skola de verkar i vid intervjutillfället, och en rektor hade lämnat rektorsyrket för annat uppdrag vid själva intervjun.

Informanter 2003				
Rektor	IRL/VIR	Kön	Stad	Skola
Raa	IRL	K	Stor	Stor
Rab	IRL	M	Stor	Mellan
Rac	IRL	M	Stor	Stor
Rad	IRL	M	Stor	Mellan
Rae	IRL	M	Mindre	Små
Raf	IRL	K	Mindre	Min/Min
Rag	IRL	K	Stor	Stor
Rah	IRL	K	Stor	Stor
Rai	IRL	M	Större	Stor
Raj	IRL	K	Mindre	Små
Rak	IRL	M	Större	Stor
Ral	IRL	K	Större	Mellan

Informanter 2023				
Rektor	IRL/VIR	Kön	Stad	Skola
Rea	IRL	K	Stor	Stor
Reb	VIR	K	Större	Mellan
Rec	VIR	M	Stor	Stor
Red	VIR	M	Mindre	Mellan
Ree	VIR	M	Större	Stor
Ref	IRL	K	Mindre	Stor
Reg	VIR	K	Stor	Stor
Reh	VIR	K	Större	Mellan
Rei	IRL	M	Stor	Stor
Rej	IRL	M	Stor	Stor
Två intervjuer ställdes in pga. sjukdom. Alla andra intervjuer utfördes planerligt.				

Deltagande rektorer fick de tre forskningsfrågorna utskickade innan intervjuerna som tog form som fördjupande samtal kring frågorna med särskilt fokus på rektorers arbete med demokrati i den egna verksamheten och inte i skolan i allmänhet. Med fördjupande samtal avses här att intervjuaren inleder med en frågeställning som informanten får berätta kring, och att intervjuaren ställer följdfrågor som frammanar informanten att ge konkreta exempel samt att explicera premisser för och konsekvenser av yttranden. Samtliga intervjuer varade mellan 55-80 minuter, och de transkriberades genom att återge det semantiska innehållet i en korrekt grammatisk form som omvandlar det talade språket till skriftspråk. I transkriptionerna ströks referenser som skulle kunna röja informanternas identitet. Samtliga rektorer informerades om studiens syfte, forskarens yrkesetiska skyldigheter och informanternas rättigheter, och studien har bedömts att inte falla under etiklagens tillämpningsområde.

Den första omgången rektorer hade ingen möjlighet att ge samtycke till re-analysen som utfördes 20 år senare. Vid tidpunkten för den första studien informerades deltagarna om de humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsetiska principer som det nyligen inrättade Vetenskapsrådet underströk. De informerades om syftet med forskningsuppgiften, de gav samtycke till medverkan och de garanterades att de uppgifter de lämnar behandlas konfidentiellt och att de endast får nyttjas för forskningsändamål. Den senare studien uppfyller de etiska grundkraven från den förra studien vilket möjliggör

att re-analysa intervjudata från 2003 bland en grupp rektorer där ett par av dem inte längre är i livet och där merparten av dem pensionerades förra årtiondet.

Samtliga deltagande rektorer verkar i grundskolor. I urvalet av informanter har variation eftersträvat och de aktuella rektorerna verkar inom sju olika huvudmannorganisationer i storstad, större stad och småstad. De är kvinnor och män som verkar på olika stora på skolor med varierande socioekonomisk sammansättning i olika delar av landet.¹ De senare informanterna har genomfört det statliga rektorsprogrammet vilket de tidiga inte gjort. Urvalet till de allra första intervjuerna skedde i samarbete med kollegor som genomförde studier på samma skolor men med olika informanter, och för det senare urvalet kontaktade jag rektorer enligt en snöbollsprincip som innebär att jag tog kontakt med rektorer jag känner till från konferenser, nätverkssamarbete eller rektorsutbildning och som verkar i de städer i vilka de första intervjuerna ägde rum. En rektor avstod från intervju men rekommenderade en kollega. I bearbetning och analys har jag strävat efter att komma så nära rektorernas föreställningar och perspektiv som möjligt för att undvika besvärliga klyftor mellan forskare och informant.

Under fem rubriker nedan redovisar jag intervjustudiens resultat i termer av rektorers arbete med demokrati i skolan och vilken roll demokratiska och ekonomiska samhällsföreställningar spelar i detta arbete. Under rubrikerna belyses utifrån rektorers perspektiv vad deras arbete med demokrati innebär och innefattar, vilka utmaningar de möter i detta arbete och hur de själva beskriver sin roll i arbetet. Genom texten refererar jag till rektorernas fingerade namn (se tabell ovan). Min strävan efter att komma nära rektorernas föreställningar och perspektiv betyder inte att jag avsäger mig möjligheten att förhålla mig kritisk utifrån den referensram av samhällsföreställningar jag beskrivit ovan och använder i analysen. I min redovisning av studiens resultat visar jag på samstämmighet inom och mellan grupperna, men också på variation och ytterligheter bland de intervjuade rektorerna vilket medför ett visst avkall på de nyanser och den specifika hållning varje unik rektor ger uttryck för genom sin unika berättelse.

Arbete med demokrati sker ofta utan koppling till föreställningar om demokrati

I intervjuerna från 2003 framhåller rektorerna demokrati som något självklart i skolan men som är svårt att definiera. De framför att demokratibegreppet och demokratiska samhällsföreställningar säl-

lan vägleder arbetet, men att 'delaktighet' och 'inflytande' brukas i skolvardagen. Flera framhåller att demokratiarbete handlar om mjuka värden, medan arbetet med kunskaper och målpuppfyllelse beskrivs som hårdvara. Rektorer 2003 uttrycker återkommande (analogt med maktutredarnas resonemang) att de har förlorat tilltro till skolans demokratiska traditioner (klassråd, elevråd) som centrala för demokratiföstran. De uttrycker snarare tilltro till vardagligt bemötande och till personalens vilja att bemöta elevers önskemål (Rektor Raa, Rac, Rad, Rah, Rak).

I de tidiga intervjuerna framstår personligt inflytande och valfrihet som centralt för demokratiskt arbete i större utsträckning än vad som är fallet i de senare intervjuerna. Rektor Raa, till exempel, betonade att skolans riksgiltiga mål kan ses som odemokratiska eftersom de beslutas över huvudet på elever och personal (Rektor Raa). Det personliga inflytandet kommer också till uttryck när rektorer i den första gruppen beskriver rektorsrollen som en servicefunktion som inte känns igen i de senare intervjuerna: "Min dörr är alltid öppen. Jag vill vara så tillgänglig som möjlig för alla som vill nå mig. Alla kan nå mig, och jag har väl alltid varit "service-minded". Jag försöker lyssna, och jag försöker att hjälpa till och finna lösningar på problem som de kommer med. Det är viktigt, att se möjligheter och inte hinder (Rektor Rag).

Ingen av rektorerna i den senare gruppen från 2003 beskriver demokrati som något självklart, tvärtom beskriver de att den utmanas, trängs undan och att det finns mer att arbeta med om det bara funnes tid. Båda grupperna uttrycker att demokratiska föreställningar eller demokratibegreppet sällan vägleder arbete med demokrati, och i den meningen vägleds inte arbetet av den mening, legitimitet och de normativa åtaganden som går att härledas från de demokratiska föreställningar om samhället som diskuterades ovan. Enstaka rektorer anger att de explicit låter starka demokratiska föreställningar vägleda skolarbetet, och vad detta innebär utvecklas nedan. Endast två rektorer erinrar sig att de fått någon utbildning i demokratifrågor. Den ena minns lärarutbildningen i samhällskunskapsämnet, och den andra rektorsprogrammets ledarskapskurs. De få rektorer som tydligast länkar sitt arbete till starka demokratiska föreställningar berättar att de utvecklat dessa från barnsben i familjen, i föreningsliv och in i en miljö där demokrati, politik och samhällsfrågor diskuterades i hemmet.

De aktiviteter rektorerna framhåller som exempel på arbete med demokrati, inflytande och delaktighet är ibland svåra att knyta till demokratiska föreställningar, men rimliga att knyta till ekonomiska föreställningar och skolvardagens normativa förväntningar. Demo-

krati kan till exempel reduceras till trivselregler. Flera rektorer framhåller mjuka värden och förhållningssätt som kretsar kring trevligt och respektfullt bemötande: ”mjuka värden är viktiga, schysst förhållningssätt, schysst och respektfullt bemötande och ett trevligt språk (Rektor Rag). Ett fåtal rektorer länkar arbete med värdegrunden till skolans marknadsanpassade profil snarare än till demokrati: ”Vi gör demokrati hela tiden. Vi har jobbat hårt med värdegrunden så att den nu genomsyrar hela organisationen. All personal vet vad hälsa, empati, trygghet och lust att lära står för” (Rektor Rah). De intervjuade rektorernas arbete med demokrati hämtar i enstaka fall mening från demokratiska begrepp och föreställningar, och det förefaller som att de i flera fall hämtar mening från ekonomiska föreställningar till de begrepp som vanligtvis förknippas med demokrati i skolans rättsliga regler.

Demokratiarbete sker i flera dimensioner mellan svaga och starka föreställningar

Få av de intervjuade rektorerna ger uttryck för att de explicit hämtar mening, legitimitet och normativa förväntningar från demokratiska föreställningar. Ändå konvergerar intervjuerna mot en flerdimensionell förståelse av rektorers arbete med demokrati. Inom dessa dimensioner går det att identifiera skillnader mellan de rektorer som explicit låter demokratiföreställningar vägleda arbetet och de som ger uttryck för svagare föreställningar, vilket jag demonstrerar nedan med den senare gruppen rektorer där detta mönster är explicit.

Den första dimensionen berör att skolans uppdrag är demokratiskt och att demokratiarbetet handlar om att förverkliga detta uppdrag. Kunskapsuppdragets demokratiska relevans beskrivs som att det hjälper elever att orientera sig i världen, och att undervisningen innefattar att elever kan välja arbets- och redovisningsformer (Rej, Reh) eller differentierad undervisning (Rec). Kunskapsuppdraget uppfattas i sig som demokratiframjande av flera rektorer oavsett om det knyts till demokratiska principer, förhållningssätt eller föreställningar (Sans 2019). Några rektorer ger dock uttryck för en bredare syn på vad det innebär att förverkliga skolans uppdrag. De betonar att skolans samhällsuppdrag gör att skolverksamhet och undervisning behöver knytas till demokratiska föreställningar i en starkare mening eftersom de inte är demokratiserande i sig själva. Rektor Rea ger uttryck för en mer krävande undervisningssituation som informeras av demokratiska föreställningar om samhället: ”utöver ämneskunskaper behöver eleverna utveckla förmågor som gör det möjligt att samspe-

med olika människor, kunna ta andras perspektiv, utveckla ett språk som fungerar, att förstå sig själva, göra val och ta ansvar, och de behöver veta hur man påverkar som individ men också i samspel med andra.” Rektor Reb delar in rektorskollegiet i två läger när det gäller synen på uppdraget: ”Några fokuserar mest på resultat, men det är ju viktigt för oss alla. Vi blir ändå allt fler som vill mer med skolan än så. Goda resultat ger i sig inte barnen de förmågor de behöver för att klara sig i ett demokratiskt samhälle och för att få det demokratiska samhället att klara sig” (Rektor Reb).

Den andra dimensionen handlar om traditioner eller schemabrytande aktiviteter. Här nämner rektorerna hur de välkomnar politiska partier under valår och att de genomför skolval. De nämner temadagar som uppmärksammar FN, förintelsen, rättigheter, kärlek eller hur man betar sig på nätet. De nämner tematiska satsningar kring till exempel hälsa, jämställdhet, rättigheter eller hållbarhet i syfte att ge eleverna redskap som är betydligt bredare än vad traditionell undervisning i enskilda ämnen förmår att göra (Rektor Rei). Rektorernas berättelser skiljer sig dock åt med avseende på elevernas roll i det schemabrytande arbetet och den demokratiska betydelse de tilldelar schemabrytande aktiviteter. De rektorer som tydligast ger uttryck för att de vägleds av starka demokratiföreställningar skiljer sig från kollegor som ger uttryck för svaga föreställningar. De förra beskriver hur elever är medskapare av schemabrytande aktiviteter på ett sätt kollegorna inte gör, och de tillskriver också dessa aktiviteter mindre betydelse för demokratiarbetet än vad kollegorna i studien gör.

Den tredje dimensionen handlar om att bygga upp en demokratisk organisation som möjliggör inflytande och samarbete bland medarbetare, elever och vårdnadshavare. En klar majoritet av rektorerna ger uttryck för att de verkar för demokratisk organisering där makt delas, dialog möjliggörs och inflytande uppmuntras. Både Ree och Ref betonar dock att rektor leder och samordnar arbetet, och att rektor har ansvar för organisationen som helhet. Detta mandat får dock inte missbrukas om skolan ska fungera demokratiskt, och här spelar en demokratisk organisation en viktig roll enligt rektorerna i linje med vad Moos (2010) framhåller som ett nordiskt skolledarideal som stimulerar maktdelning och förtroendefulla relationer. Rektor Ree utvecklar:

Skolan måste organiseras så att den möjliggör att personer kan sätta sig in i frågor, komma med förslag, samarbeta kring gemensamma problem och lära av varandra. Som rektor behöver jag bjuda in till samtal och delaktighet, och facklig samverkan har ju bland annat den funktionen att minska risken för att

rektor fattar beslut som påverkar personalen negativt. De som deltar i ledningsfunktionen kan inte heller bara vara rektorns megafon eller informationsbärare. Man måste innefatta medarbetarna i samarbets- och beredningsprocesser, man behöver fundera tillsammans och organisationen måste kunna stödja ett dubbelriktat arbete (Rektor Ree).

Den fjärde dimensionen handlar om förhållningsätt och kommunikation i skolans vardag bland personal, elever men också vårdnadshavare. När det gäller förhållningssätt och relationer tenderar de rektorer som anger att de inte vägleds av starka demokratiska föreställningar att betona vänligt, trevligt, professionellt och respektfullt bemötande som får skolvardagen att fungera, medan de mer explicit demokratiskt orienterade rektorerna framhåller förhållningssätt med andra nyanser i termer av till exempel aktivt lyssnande, att acceptera olikheter, perspektivtagande, argumentation, göra sin röst hörd, ta personligt ansvar och ge skäl för sina ståndpunkter. De rektorer som anger att de vägleds av starka demokratiska föreställningar ger uttryck för mer krävande förhållningssätt än vad kollegorna gör i betydelsen att kvaliteter hämtade från demokratiska samspelsnormer förväntas komma till uttryck i skolvardagen.

Den femte dimensionen berör omvärldspaning och omvärldsanalys, och självbestämmande i relation till dessa. Den uttrycks explicit av två rektorer som beskriver hur starka demokratiska föreställningar vägleder arbetet. Rektor Rea exemplifierar varför det är viktigt att koppla skolans inre arbete till omvärldsförändringar:

Vi behöver förstå sådant som påverkar vår verksamhet. Nyligen märkte jag att många i personalen var tröttare och grinigare än vanligt, och vi ägnade tid att fundera på varför vi hamnat här. Många kände någon som blivit skjuten, våra elever hade blivit mer hotfulla mot varandra och runt omkring oss ropades det på hårdare straff som vägen ut. I detta skede blev det viktigt att stanna upp och fundera på hur vi ska svara upp mot situationen så att vi inte oreflekterat dras med av krafter som inte främjar vårt uppdrag och den riktning vi satt för vår skola (Rektor Rea).

Det råder konvergens bland de intervjuade rektorerna om att deras arbete med demokrati sker i flera dimensioner. Skillnaden mellan grupperna är att samtliga rektorer som intervjuades 2023 anger dessa dimensioner explicit. Det som skiljer rektorerna åt kan förstås i enlighet med de svaga och starka beskrivningarna ovan. Merparten av rektorerna ger uttryck för ett svagt, sparsamt och episodiskt arbete

med demokrati, medan några få ger uttryck för starkt, omfattande och kontinuerligt demokratiarbete i flera dimensioner.

Demokrati är alltid angeläget, ständigt utmanat och sparsamt aktualiserat med få undantag

Många rektorer menar att demokratiarbetet trängs undan av andra viktiga överväganden som tillhör skolans uppgift och mål- och resultatstyrning, och rektorers ansvar för ekonomi, måloppfyllelse och kunskapsresultat. Rektor Rec utvecklar:

De flesta rektorer skulle ödmjukt medge att vi sysslar för lite med demokrati frågor. Det är oftast andra saker som kommer i vägen, må det vara ekonomi eller annat som är för stunden angeläget. Det märkliga är dock att när man öppnar styrdokumentet så står det på första raden att skolväsendet vilar på demokratins grund. [...] men ser vi till hur huvudmannen styr verksamheten så är tre saker centrala: kunskapsresultaten, tryggheten och elevinflytandet. Prioriteten är också i den ordningen (Rektor Rec).

Rektorerna pekar inte enbart på att styrningen kringsskär och utmanar demokratiarbetet. Det är också så att den lokala skolkontextens villkor och utmaningar är avgörande för en skolas prioriterade utvecklingsområden, och det går inte att på förhand bestämma vad som äger prioritet. Rektor Reg exemplifierar: ”När jag kom till den här skolan var det ett ensidigt fokus på mjuka värden och goda relationer, men det var inte en bra skola därför att vi hade väldigt lite fokus på kunskaper och elevers kunskapsutveckling. Vi skickade elever vidare till högstadiet som inte kunde läsa, och en sådan skola kan jag inte stå för som rektor”. Flera rektorer beskriver arbetet med demokrati som ständigt aktuellt men sällan prioriterat. Utbildningens demokratiska inslag är något som rektorerna episodiskt påminner om vid tal, samlingar eller hävdar i samband med schemabrytande aktiviteter men ofta utan att de blir föremål för kontinuerliga satsningar eller gemensamt utvecklingsarbete. De ekonomiska föreställningar som genomsyrar skolans styrning och ledning medför att demokratiarbetet framstår som ständigt aktuellt men ändå sparsamt och episodiskt aktualiserat vilket är i linje med de svaga föreställningar som utvecklades ovan (Sant 2019; Furman & Shields 2005).

De få rektorer som ger uttryck för ett omfattande och kontinuerligt arbete med demokrati utgör ett undantag i studien, vilket jag exemplifierar med Rektor Reas berättelse. Rea arbetar explicit

med demokrati som ett prioriterat område, och understryker att det inte handlar om mjuka värden eller att gulla med barn. Det handlar om viktiga förmågor för deltagande i skola och samhälle. De undersöker vad demokrati kan innebära i deras verksamhet och Rektor Rea anordnar gemensam kompetensutveckling med externt expertstöd. De läser texter, arbetar med film och teater, diskuterar etiska dilemman, genomför elevdrivna projekt och de organiserar för reell elevdemokrati som Rea menar inte handlar om låtsasfrågor utan om kärnfrågor. Inom ramen för det gemensamma arbetet ges det möjlighet till specialiseringar, och all personal har i uppgift att omsätta det gemensamma demokratiarbetet i den egna praktiken. De jobbar bland annat gemensamt med konsten att lyssna och ta andras perspektiv som väsentliga demokratiska förmågor som förväntas genomsyra skolvardagen: ”Vi är inte ute efter samsyn i allt. Vi undersöker och utvecklar vårt förhållningssätt. Hur vi lyssnar på varandra, på eleverna, hur vi får eleverna att lyssna på varandra och att kunna ta andras perspektiv?” (Rektor Rea)

Personligt inflytande i kollektivt orienterade skolor: En betydande demokratisk utmaning

En markant skillnad mellan grupperna är att den tidigt intervjuade gruppen som regel beskriver demokrati som en självklarhet i skolan. Ingen i den senare gruppen gör det. De pekar istället på hur arbetet med demokrati utmanas innanför och utanför skolans väggar. En del kopplar utmaningar till målträngsel, begränsad tid och prioriteringar, och andra ser utmaningar i att demokratibegreppet är mångtydigt och opraktiskt samt att skolans demokratitraditioner blir allt mer torrlagda. De omnämner baksidor med digitalisering och AI, och anti-demokratiska krafter framväxt. Flera berör ökade klyftor i samhället och ekonomiska företräden som övertrumfar demokratiska värden, och mer än hälften berör att det omfattande bruket av sociala medier komplicerar arbetet med att främja demokratiska förhållningssätt på grund av hårda samtalsklimat, mobbning och kränkande exponering av elever genom filmer och bilder som sprids via digitala medier.

I den senare gruppen återkommer en utmaning som samtliga rektorer berör med relevans för den förskjutning mot svaga demokratiska eller ekonomiska föreställningar som betonar personligt inflytande och egna viljeyttringar i kollektivt orienterade skolor. Den handlar om hur vårdnadshavare, elever men också personal i allt högre utsträckning hävdar personligt inflytande och egna intressen på sätt som kommer i konflikt med de kollektiva hänsyn och det offentliga

uppdrag skolan har, och jag belyser detta med rektorernas exempel från samverkan med vårdnadshavare.

Rektorerna värnar om rätten att göra klagomål. Den är viktig för att rektorerna inte ska missbruka myndighetsansvar. Det problematiska är att egennyttigt agerande kan motverka demokrati och samverkan. Rektorerna beskriver att skolverksamhet innebär en balansakt mellan individ och kollektiv, enskilda intressen och det bästa för alla berörda: ”jag har ju ta hänsyn till vårdnadshavares önskemål i relation till vad som blir bra för barnen, för verksamheten i stort och för de lärare som ytterst ska bedriva undervisning med kvalitet” (Rektor Reb). Flera rektorer beskriver att ett fåtal vårdnadshavare är i stånd att göra nästan vad som helst för att få den egna viljan igenom. Ett par rektorer menar att de utsätts för hot, svartmålning och såväl manipulativa som juridiskt sanktionerade strategier. Rektor Rej beskriver att de: ”kan driva att en lärare måste bort och att de vill ha klassammansättningar som gynnar deras eget umgänge. Vi bjuder in till samarbete men de svarar med hot och genom att överklaga.” Rektor Rei menar att en rimlig tanke om personligt inflytande medfört besvärliga konsekvenser för rektorer som balanserar individer och kollektiv:

Våra vårdnadshavare kan sina rättigheter och de vill ju med all rätt att deras barn ska få bästa möjliga utbildning. De vill optimera allt för det egna barnet, men skolan är ju inte uppbyggd för en-till-en-undervisning. Vi måste främja enskilda elevers utveckling i kollektiva lösningar, men en del kan inte se det så. Det är bara min vilja och min rätt som räknas [...] Från ett år till ett annat ökade antalet anmälningar till Skolinspektionen lavinartat och jag tycker att de gjorde något med skolledarskapet. Rektorer blev rädda för att bli anmälda och krattade marken för föräldrar till varje pris. Med en sån rädsla gör man inte ett bra jobb. Rädslan att göra fel får inte vara större än viljan att göra gott (Rektor Rei).

Synen på det personliga inflytandets roll i demokratiarbetet skiljer grupperna åt. I den första gruppen framfördes det huvudsakligen som centralt för demokratiskt inflytande, medan den andra gruppen framhåller det som alltför centralt och ofta besvärligt för demokratiarbetet när personer inte väger egna intressen mot andras intressen, barnens bästa eller kollektiva beslut och mål. De senare betonar i linje med Wahlström (2022) att den svaga egennyttiga nyliberala demokratiförreställningen innebär demokratiska problem och inte enbart lösningar på problem med maktindelning och inflytande i skolan.

Rektorers demokratiska potential: Inspiratör, kommunikatör, organisatör och innovatör

I de intervjuer som gjordes 2003 uttryckte rektorerna skepticism till elev- och klassråd som väsentliga för skolors demokratiarbete. De flesta av dem uttryckte att klass- och elevråden var förlegade arbetsformer i en individualiserad samhällsutveckling. Rektor Rak menade att ”de är skendemokratiska påhitt och inte mötesplatser för verkligt inflytande och att det är svårt att motivera elever och personal att delta i dem” (Rektor Rak). Klassråden och elevråden beskrevs som perifera organ för sekundära frågor kring skolgården, matsedeln eller inköp av material för lek och spel som var angelägna för eleverna men som lämnade kärnverksamheten oberörd.

De rektorer som intervjuades 2023 framhåller också att det är utmanande att engagera personal och elever i arbete med gemensamma frågor, men två märkbara skillnader mellan grupperna är värda att uppmärksamma. Den första gäller att villkoren för elevernas inflytande över kringverksamhet har ändrats på grund av nya regler, säkerhetsföreskrifter, marknadisering och upphandlingsförfaranden. Några rektorer menar att utvecklingen minskar elevernas inflytande. Rektor Rei förklarar:

Allt är så styrt idag. Sådant vi förr kunde rå över själva måste prövas mot centrala beslut, säkerhetsföreskrifter, nya regler och upphandlingar. På detta sätt har eleverna mindre möjligheter att påverka sin vardag idag. När vår skola byggdes om fick eleverna yttra sig om bänkar, stolar och annat i deras arbetsmiljö, men i samband med upphandlingen spelade elevernas röst inte någon roll. Demokrati är ju inte alltid att få som man vill, men det handlar ju om att ens röst räknas. Om ens röst inte räknas tappar ju demokratibegreppet sin styrka (Rektor Rei).

Flera intervjuade rektorer menar dock att det är en förenklad bild att eleverna har mindre inflytande nu än förr på grund av nyreglering och upphandling, och att det snarare råder nya villkor för rektorer i arbetet med att förverkliga elevinflytandet. Den andra skillnaden indikerar en förskjutning i synen på klass- och elevråd, elevernas ställning i skolorganisationen och deras roll som demokratiska deltagare i kärnverksamhetens utformning. Flera rektorer menar att elevers rätt till inflytande och ökat ansvar med ålder och mognad diskuteras på skolorna utan att landa i konkreta lösningar, men hälften av rektorerna som intervjuades 2023 beskriver hur de knyter eleverna till den ordinarie skolorganisationen och hur de erkänner elever som kontinuerliga samarbetspartners kring kärnverksamheten. Rektor Reg

berättar att klass- och elevrådsarbetet stoppades därför att de hade "gått vilse" i synen på vad och vem de är till för: "Vårt elevråd hade blivit ett forum för att producera önskelistor, men det är ju inget bra exempel på demokratiskt arbetssätt. Vi tänker att det handlar om att förstå och arbeta för en bättre skola tillsammans. Min ambitionsnivå är högre än att elever önskar nya bollar och mjukare stolar. Barn är mer kompetenta än så" (Rektor Reg).

De rektorer som involverar eleverna i kärnfrågorna berättar att de ofta möttes av misstänksamhet bland personalen, ibland för att lärare oroade sig över hur eleverna skulle prata om undervisningen och ibland för att de ville skydda eleverna från skendemokrati. Rektor Rea, Reb och Ree beskriver hur eleverna har blivit kontinuerliga samarbetspartners. Elever deltar i skolans ledningsgrupp, och de jobbar på olika sätt med att integrera klass- och elevråd (men också andra råd där elever deltar) i skolans ordinarie organisation. Ree har ordnat så att de elever som deltar i ledningsgruppen också är de som leder elevrådet och menar dessutom att elevernas medverkan är en viktig faktor för skolans goda resultat:

Eleverna är med i ledningsgruppen, inte i alla frågor men i de frågor som berör dem. Frågor om nästa års organisation, kvalitetsfrågor, schemaläggning och utvecklingsområden kan och ska man involvera dem i. Vi får värdefull feedback om vad som är bra och knepigt på vår skola, och eleverna blir ju mycket bättre på att verka i elevrådet om de är partners i skolan på riktigt. Det har gjort enorm skillnad för oss att eleverna är på vår planhalva som medspelare och inte vår motståndare (Rektor Ree).

Rektorers roll i demokratiarbete kan mot ovanstående beskrivningar tecknas i flerdimensionella termer där många ger uttryck för svagt, sparsamt och episodiskt demokratiarbete även om det alltid ses som angeläget. I de svagaste beskrivningarna framstår rektorer som möjliggörare av episodiskt demokratiarbete då andra prioriteringar tränger undan demokratiarbetet och eftersom de väsentligen hämtar mening från de ekonomiska föreställningar som skapar normativa förväntningar kring måluppfyllelse, kvalitet och resultat samt de förhållningssätt, den ordning och de arbetssätt som främjar arbetet med verksamheten. De som ger uttryck för ett svagt demokratiarbete är också de som tydligast ger uttryck för misstro mot skolans demokratiska traditioner och svårigheter att förverkliga elevinflytande utan att ersätta dem nya vägar framåt.

Några få rektorer ger uttryck för ett starkt, omfattande och kontinuerligt demokratiarbete eftersom de anser att demokrati är

en huvuduppgift för skolan som behöver hämta mening, legitimitet och normativa förväntningar från starka demokratiska samhällsföreställningar. Dessa rektorer exemplifierar och uttrycker demokratisk potential och reella möjligheter i en tid där demokratin utmanas, och dessa rektorer ger tydligast uttryck för att finna nya vägar framåt när skolans demokratitraditioner går i stå. I de starkaste beskrivningarna framstår rektorer som demokratiska inspiratörer. De försöker leva som de lär, och de försöker vara förebilder. De framhåller att de verkar som demokratiska kommunikatörer och samarbetspartners som betonar och exemplifierar mer krävande vardagliga förhållningssätt som kan innefatta aktivt lyssnande, erkännande av olikheter, perspektivtagande och vikten av att kunna tänka kritiskt och backa upp ståndpunkter med skäl och argument.

De framhåller hur de bygger upp en demokratisk organisation som möjliggör samarbete kring och dubbelriktad samordning av verksamheten, och i detta avseende kan de ses som demokratiska innovatörer efter som de i hög grad finner vägar för att knyta eleverna till den ordinarie skolorganisationen där de erkänner dem som kontinuerliga samarbetspartners. I en tid där demokratin och i synnerhet elevers rätt till demokratiskt deltagande utmanas (Heller-Sahlgren, 2023) är rektorerna ståndpunkter intressanta därför att flera av dem ger intrinsikala och instrumentella argument för demokratiskt skollärande och för samarbetspartnerskap med elever (jmf Woods, 2008). Rektors arbete med demokrati framställs således inte enbart som ett egenvärde utan också som ett medel för gynnsam skolutveckling, förbättring av utbildningskvalitet och skolors goda resultat.

Rektors arbete med demokrati i skolan: Konklusion

Den här artikeln syftar till att bidra med kunskap om rektors arbete med demokrati i skolan och vilken roll demokratiska och ekonomiska samhällsföreställningar spelar i detta arbete. De rektorer som intervjuades 2003 såg demokrati i skolan som en självklarhet, som att den tillhör skolans livsluft. De rektorer som intervjuades 2023 menar tvärtom att demokratin ständigt utmanas och urholkas, och inte enbart av anti-demokratiska krafter utan också av ordinära företeelser knutna till skolans styrning och ledning (Rönnsström 2015). Merparten av de rektorer som intervjuades ger uttryck för svaga demokratiska föreställningar och ett sparsamt och episodiskt arbete med demokrati. I intervjuerna är det också dessa rektorer som tydligast visar missnöje med skolans demokratitraditioner (till exempel klassråd, elevråd, öns-

kelistor) utan att ersätta befintliga lösningar med nya vägar framåt. Bland samtliga intervjuade rektorer berikade endast ett fåtal av dem sin yrkesutövning med demokratiska begrepp och demokratiska samhällsföreställningar. Få av dem kunde erinra sig demokratiutbildning och de som främst axlade rollen som demokratins väktare angav att de utvecklat detta etos från unga år.

I svensk och nordisk tradition tenderar vi att knyta rektorers arbete och ledarskap till demokrati i intrinsikala termer (Johansson 2003; Moos 2010), och det finns en tendens att tänka om krafter som utmanar demokrati och välfärdsstat som externa snarare än interna inslag i styrning och ledning (Gunnulfson, Årlestig & Storgard 2023), samt att de rättsliga regler som konstituerar skolan medför en demokratisk yrkesidentitet bland rektorer (Gustafsson 2021). Den här studien pekar mot att vi inte längre har fog för att ta svenska rektorers demokratiska ledarskap och yrkesutövning för given därför att den utmanas inifrån skolans styrning och ledning genom den företagisering, marknadsisering och professionalisering av rektorsyrket som den framväxande marknadsstaten påbjudit snarare än att verka för att demokratins idéer blir vägledande i samhället (Andersson, Erlandsson & Sundström 2017; Ringarp & Rönnström 2021). I ljuset av denna samhälls- och demokratiutveckling är svaga demokratiuppfattningar rimliga att förvänta sig bland rektorer även om skolans rättsliga regler förutsätter starkare föreställningar om demokrati.

I en tid där demokratin utmanas och urholkas till den grad att allt fler tappar tilltro till den kan det dock ses som riskfyllt att svaga föreställningar dominerar rektorers demokratiarbete i skolan. Om skolan och skolans ledare ska fungera som agenter för demokratisering är det angeläget att tänka nytt om torrlagda demokratitraditioner, och att fortsätta med att föreställa oss demokrati på sätt som äger relevans för skolledare och skolorganisationer som har att balansera individuella och kollektiva hänsyn mot varandra (Woods & Gronn 2009). Samtliga rektorer i den senare gruppen framhåller att skolan har ett viktigt demokratiskt uppdrag. Samtliga uttrycker också oro för demokratins fortbestånd i skola och samhälle, och att de skolor de leder har potential att göra mer för demokratin än vad de gör idag. De rektorer som exemplifierar starkt, omfattande och kontinuerligt demokratiarbete informerat av demokratiska samhällsföreställningar är viktiga att uppmärksamma eftersom de uttrycker demokratisk potential och reella möjligheter att lära av i en tid när tilltro till demokrati minskar (Kompridis 2006). Dessa rektorer ger exempel på nya demokratiska vägar framåt när skolorna kört fast i torrlagda traditioner och arbetssätt.

Det vore dock fel att lämna rektorer ensamma i arbetet med att slå vakt om och förnya demokrati i skola och skolledarskap. Rektorer kan inte förlita sig på demokratiska föreställningar som sviker dem i praktiken, och demokratin kan inte heller förlita sig på rektorer som inte längre ser dess värde och praktiska relevans. Studien visar på ett behov av demokratiskt nytänkande i skolan och skolans styrning och ledning eftersom den nyliberala rekonstruktionen av den svenska demokratitraditionen ersatt kollektivt agentskap med egennyttiga och ett ekonomiskt företrädare på sätt som skapar alltför många problem och alltför få lösningar när det gäller arbete med demokrati i skolan (Wahlström 2022; Woods & Grønn, 2009; Rönnström 2016). Studiens upplägg har dock begränsningar som manar till försiktighet när det gäller dess resultat. Jag har strävat efter variation i urvalet och det är viktigt att inte sammanblanda det med representation i betydelsen att de två intervjugrupperna förespeglas representera en hel yrkesgrupp. Intervju som metod kan inte heller ge objektiv tillgång de ageranden som rektorerna belyser med sina utsagor hur mycket jag än strävar efter konkretion.

Not

1. Med stor stad avses kommuner med minst 200 000 invånare varav minst 200 000 invånare i den största tätorten, större stad innebär kommuner med minst 50 000 invånare varav minst 40 000 invånare i den största tätorten och mindre stad avser kommuner med mindre än 40 000 invånare i den största tätorten. Med stora skolor avses > 400 elever, mellanstora skolor 200-400 elever, små skolor 100-200 elever och de minsta skolorna avser 0-100 elever. En av rektorerna Raf verkar på två av de minsta skolorna.

Referenser

- Adams, Suzi & Smith, Jeremy C. A. (2019): *Social Imaginaries. Critical interventions*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Almqvist, Roland (2006): *New public management – om konkurrensutsättning, kontrakt och kontroll*. Stockholm: Liber.
- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities. Reflections of the origins and spread of nationalism*. London: Verso.

- Andersson, Catrin; Erlandsson, Magnus & Sundström, Göran (2017): *Marknadsstaten: Om vad den svenska staten gör med marknadernas, och marknaderna med staten*. Stockholm: Liber.
- Biesta, Gert (2003): Demokrati – ett problem för utbildning eller ett utbildningsproblem. *Utbildning & Demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik*, 12(1), 59–80.
- Dale, Roger (2005): Globalization, knowledge economy and comparative education. *Comparative Education*, 41(2), 117–149.
- Dewey, John (1916): *Democracy and Education*. New York: The Free Press.
- Elster, Jon (2002): The market and the forum: Three varieties of political theory. I Dan Matravers & Jon Pike, red: *Debates in Contemporary Political Theory: An Anthology*, s 325–341. London: Routledge.
- Englund, Tomas (1996): *Utbildningspolitiskt systemskifte*. Stockholm: HLS Förlag.
- Eriksen, Erik O. (2001): Leadership in a communicative perspective. *Acta Sociologica*, 44(1), 21–35.
- Furman, Gail C. & Shields, Carolyn M. (2005): How can educational leaders promote and support social justice and democratic community in schools? I William A. Firestone & Carolyn Riehl, red: *A New Agenda for Research in Educational Leadership*, s 119–137. New York: Teachers Collage Press.
- Gunnulfson, Elisabeth; Ärlestig, Helene & Storgard, Merete, red: (2023): *Education and Democracy in the Nordic Countries: Making sense of school leadership, policy, and practice*. Cham: Springer.
- Gustafsson, Sofia (2021): Rektor som demokratins väktare. I Björn Ahlström, Gunnar Berg, Marcia Håkansson-Lindqvist & Frank Sundh, red: *Att jobba som rektor: Om rektorer som professionella yrkesutövare*, s 43–55. Lund: Studentlitteratur.
- Heller-Sahlgren, Gabriel (2023): *No Excuses: En skolpolitisk lösning för Sveriges utanförskapsområden?* Stockholm: Näringslivets Skolforum.
- Honneth, Axel (2009): *Pathologies of Reason. In the legacy of critical theory*. New York: Columbia University Press.
- Johansson, Olof (2003): Exploring new horizons in school leadership for democratic schools. *Leadership and Policy in Schools* 2(2), 81–91.
- Kompridis, Nikolas (2006): *Critique and Disclosure. Critical theory between past and future*. Cambridge, MA: The MIT Press.

- Lgr 22 (2022): *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet.*
- Mahoney, Pat & Moos, Lejf (1998): Democratic school leadership in England and Denmark. *British Journal of Educational Studies*, 46(3), 302–317.
- Moos, Lejf (2010): From successful school leadership towards distributed leadership. I Stephan G. Huber, red: *School Leadership: International perspectives. Studies in educational leadership 10*, s 101–123. Cham: Springer.
- Moos, Lejf; Nihlfors, Elisabeth & Paulsen, Jan Merok (2020): *Re-Centering the Critical Potential of Nordic School Leadership Research. Fundamental, but often forgotten perspectives.* Cham: Springer.
- Møller, Jorunn (2002): Democratic leadership in an age of managerial accountability. *Improving Schools*, 5(1), 11–20.
- Pazur, Monika (2020): Development and validation of a research instrument for measuring the presence of democratic leadership practices. *Educational Management Administration & Leadership*, 50(4), 613–629.
- Ringarp, Johanna & Rönnström, Niclas (2021): Är rektorsyrket en yrkesprofession eller en organisationsprofession, och vad gör det för skillnad? I Björn Ahlström, Gunnar Berg, Marcia Håkansson Lindqvist & Frank Sundh, red: *Att jobba som rektor: Om rektorer som professionella yrkesutövare*, s 79–90. Lund: Studentlitteratur.
- Rönnström, Niclas (2015): Educating competitive teachers for a competitive nation? *Policy Futures in Education*, 13(6), 732–750.
- Rönnström, Niclas (2016): Education and three imaginaries of global citizenship. I Marianna Papastephanou, red: *Cosmopolitanism: Educational, philosophical and historical perspectives*, s 123–138. Basel: Springer.
- Rönnström, Niclas (2018a): Education and the need for critical social imagination. I Torill Strand, Richard Smith, Zelia Gregoriou, Anne Pirrie & Marianna Papastephanou, red: *Philosophy as Interplay and Dialogue: Viewing landscapes within philosophy of education*, s 107–142. Berlin: Lit Verlag.
- Rönnström, Niclas (2018b): Evidens och kontext: Om konsten att tolka och tillämpa forskning om skolledarskap. I Niclas Rönnström & Olof Johansson, red: *Att leda skolor med stöd i forskning: Exempel, analyser, utmaningar*, s 25–60. Stockholm: Natur & Kultur.
- Sant, Edda (2019): Democratic education: A theoretical review 2006-2017. *Review of Educational Research*, 89(5), 655–696.

- Sarid, Ariel (2022): A dilemmatic approach to democratic school leadership and governance. *Leadership and Policy in Schools*, 1–17.
- Shapiro, Ian (2003): *The State of Democratic Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Skolforskningsinstitutet (2022). *Att lära demokrati: Lärares arbetssätt i fokus*. Solna: Skolforskningsinstitutet.
- Skolinspektionen (2012): *Rektors ledarskap. Kvalitetsgranskning. Rapport 2021:1*. Stockholm: Skolinspektionen.
- SFS (2010:800) *Skollagen*.
- SOU 1990:44 (1990): *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2022:28 (2022): *Vår demokrati: Vård att värna varje dag. Volym 1. Betänkande av kommitén Demokratin 100 år – samling för en stark demokrati*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Starrat, Robert J. (2001): Democratic leadership theory in late modernity: An oxymoron or ironic possibility? *International Journal of Leadership in Education*, 4(4), 333–352.
- Taylor, Charles (2004): *Modern Social Imaginaries*. Public Planet Books.
- Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Trujillo, Tina; Möller, Jorunn; Jensen, Ruth; Espinoza Kissell, Rene & Larsen, Eivind (2021): Images of educational leadership: How principals make sense of democracy and social justice in two distinct policy contexts. *Educational Administration Quarterly*, 57(4), 536–569.
- Uljens, Michael (2015): Curriculum work as educational leadership – paradoxes and theoretical foundations. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, (1), 22–31.
- V-Dem (2023): *Defiance in the Face of Autocratization. Democracy Report 2023*. Göteborg: V-Dem Institute.
- Vår demokrati (2023): *Om demokratin*. <https://vardemokrati.se/om-demokratin/>
- Wahlström, Ninni (2022): Medborgarna och skolan efter trettio år med valfrihet: maktutredningens medborgarundersökning i 2020 års version. *Pedagogisk forskning i Sverige* 27(2), 7–27.
- Wohlgemuth, Michael (2005): The communicative character of capitalist competition. A Hayekian response to the Habermasian challenge. *The Independent Review*, 10(1), 83–115.

Woods, Philip & Gronn, Peter (2009): Nurturing democracy: The contribution of distributed leadership to a democratic organizational landscape. *Educational Management, Administration & Leadership*, 37(4), 439–457.

Woods, Philip (2008): *Democratic Leadership in Education*. London: Paul Chapman.

Copyright Rönnsström 2024. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.